

Întrebări și metode ale cercetării coexistenței interreligioase în Europa de Sud-Est

Thede KAHL

1. Intenția articolului¹

Problema coexistenței interetnice dintre creștini și musulmani a devenit actuală în special o dată cu discuțiile referitoare la „Ciocnirea civilizațiilor” (Huntington 1998) și ocupă un loc important în mass-media. În Europa de Vest și în America discuția respectivă are în atenție coexistența interetnică pe diferențierea populației băștinașe de imigranți, având în vedere că prezența musulmanilor în „vest” este un fenomen recent. Datorită faptului că majoritatea populației din sud-estul Europei aparține de Biserica Ortodoxă și că Imperiul Otoman a dominat timp de 500 ani, regiunea se confruntă cu o situație interetnică complet diferită de restul Europei. Experiența coexistenței interetnice de veacuri a căpătat conotații preponderent negative în scrierea istoriei, cu toate că au existat și simbioze reușite.

Cercetarea comunităților religioase din diferitele zone, datorită re-etnizării politicii din Europa de est, a dus la formarea unor diferite prisme de vedere a proceselor de identificare etnică și culturală. Cercetările pot oferi și o lămurire asupra înțelegerii conștiinței religioase, pot articula evaluări și atitudini și pot explica felul în care conflictele sunt percepute de către participanți. Astfel de înțelegeri largesc câmpul cunoașterii relațiilor interetnice în Europa, de aici rezultând posibilități de dezvoltare a modelelor de coexistență multiculturală.

În pofida intensității cu care sunt cercetate relațiile interetnice din sud-estul Europei, instituțiile vest-europene și americane duc lipsă de experți care, dincolo de teorie, să cunoască *din interior* relațiile din țările respective, oamenii și culturile acelor țări (în special limba și religia) și care să nu se limiteze doar la o prezentare într-un restrâns cerc de cercetători. Specialistul își poate adânci aceste cunoștințe prin cercetări la fața locului (*field research*). De asemenea, acestea pot determina înțelegerea actualelor conflicte interetnice și religioase, precum și dezvoltarea strategiilor pentru soluționarea conflictelor, ducând la depistarea și rezolvarea lor într-o Europă unificată. Datorită faptului că cele mai multe cercetări se orientează spre zonele conflictuale, centrul de greutate l-a constituit în ultima vreme Bosnia și Kosovo. Lipsesc cercetările din zonele sud-est europene în care nu au avut loc conflicte grave, exemple pentru *simbioze* interetnice.

¹ Le mulțumesc colegilor Gerassimos Katsaros, Waltraut Kokot, Karin Liebhart, Cay Lienau, Gabriele Rasuly-Paleczek, Maria Six-Hohenbalken, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst. O primă versiune a articolului (*Interethnische Beziehungen von orthodoxen Christen und Muslimen*) a fost publicat la Hönigsperger, Astrid & Fritz Peter Kirsch (ed.), *Ethnizität und Stadt. Interdisziplinäre Beiträge zum Spannungsfeld Mehrheit/Minderheit im urbanen Raum*, Wien 2005 (IZENUM), p. 67-102, și a fost prelucrat pentru revista „Philologica Jassyensia”.

Intenția acestui articol este de a atrage atenția cercetării interetnice multidisciplinare asupra zonei din sud-estul Europei, pentru a facilita înțelegerea structurilor etnice complicate ale zonei, precum și a mecanismelor care condiționează nuanțele conlocuirii în zonele cu variație confesională. Articolul testează competența practică a diferitelor problematici, metode și teorii ale cercetării geografice și etnologice și se bazează pe experiențele ce au putut fi acumulate în cadrul diferitelor proiecte², în timpul cercetărilor pe teren.

2. Conviețuire interetnică și interreligioasă în sud-estul Europei

Odată cu cucerirea Europei de sud-est de către otomani, s-au modificat relațiile dintre locuitorii din această zonă, până atunci dominată de creștinismul ortodox. *Islamizarea* grupurilor autohtone, pe de o parte (bosniacii, majoritatea albanezilor, pomacii³), precum și *imigrarea* grupurilor musulmane (turci, iuruci⁴ din Asia Mică și tătari⁵ din nord) au dus la formarea așezărilor musulmane și a numeroaselor așezări mixte creștino-musulmane, păstrate parțial până în prezent. Islamizarea grupurilor locale s-a produs mai ales între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea și a durat până la destrămarea Imperiului Otoman. În comparație cu situația din prezent, pe vremea otomană grupurile etnice învecinate păreau a se cunoaște mai bine, având sisteme de valori asemănătoare. În ciuda confesiunii diferite, ceea ce le unea era credința populară comună (Georgieva 1999: 76sq).

Așezările din sud-estul Europei au fost supuse, până în zilele noastre, unor puternice schimbări. Mari grupuri musulmane – precum și mulți bosniaci, albanezi, pomaci, turci – care au trăit în sud-estul Europei mai multe secole, lăsându-și amprenta, au emigrat parțial de bună voie, parțial forțați sau din motive oportuniste (în special în Turcia – Apostolov 1996, Zhelyaskova 1998). Unele regiuni în care până de curând existau așezări mixte s-au uniformizat din punct de vedere confesional, datorită emigrării grupurilor autohtone sau a venirii grupurilor de altă confesiune (de ex. Grecia [cu excepția Traciei], care găzduia până la 1922 mari grupuri musulmane). Răspândirea grupurilor de populație musulmană a scăzut după destrămarea Imperiului Otoman. Cu toate acestea, în toate țările balcanice există încă importante minorități musulmane.

Cercetând răspândirea așezărilor musulmane în sud-estul Europei, observăm o concentrare mai mare în partea de vest și de est a Peninsulei Balcanice. În *vest* s-a ajuns

² (a) Sejurul de un an la aromânii din Europa de sud-est în cadrul cercetărilor pentru lucrarea de doctorat; (b) Sejuri în Grecia, România, Turcia și Republica Macedonia (FYROM) pentru proiectul „Typen der Selbstidentifikation meglenitischer Vlachen” (Deutsche Forschungsgemeinschaft, conducător de proiect Cay Lienau); (c) Proiect de studiu al Universității Münster pe tema „Siedlung und Bevölkerung in der rumänischen Dobrukscha” (conducător de proiect Thede Kahl); (d) Sejuri în Dobrogea românească precum și în Tracia de vest pentru cercetarea coexistenței interetnice dintre musulmani și creștinii ortodocși (conducători de proiect Cay Lienau și Thede Kahl); (e) Înregistrări lingvistice pentru „Kleiner Balkansprachatlas” al Academiei Ruse de Științe din Sankt Petersburg și al Universității Marburg/Lahn (proiect comun al Uniunii Germane de Cercetări Științifice și al Academiei Ruse de Științe (conducător de proiect Helmut Schaller).

³ Populație islamizată probabil în sec. al XVI-lea, răspândită mai ales în Munții Rodopi și în munții învecinați cu Macedonia de Est și a căror limbă (pomaca) este considerată dialect bulgăresc.

⁴ Păstori nomazi imigrați din Anatolia centrală, asimilați aproape în totalitate în Balcanii.

⁵ Tătarii musulmani au imigrat în Dobrogea în trei valuri. Diferențele dintre grupele de tătari s-au păstrat până astăzi, fapt ce se reflectă mai ales în dialect (majoritatea vorbește limba tătară crimeeană [*kirim tili*], o altă grupă vorbește Noghai [*noghai tili*], iar de-a lungul Mării Negre se vorbește dialectul de coastă [*yaliboyi tili*]).

la o conviețuire a sârbilor, macedoslavilor, grecilor și albanezilor ortodocși cu bosniacii, turcii din Sangeac și albanezii musulmani, în est a bulgarilor, grecilor și românilor cu turcii, tătarii, romeii musulmani și pomacii.

În unele regiuni din țările sud-est europene întâlnim o mare diversitate etnică și cultural-lingvistică; aceasta, pe de o parte ar putea da naștere unor conflicte politice, pe de altă parte însă, constituie un exemplu de coexistență solidară, lipsită de conflicte. În cazul unor dispute este vorba de conflicte bazate pe diferențele religioase. După formarea statelor naționale, când s-a renunțat la „principiul coexistenței interetnice” (Roth 2000: 12) caracteristic Imperiului Otoman, apar numeroase conflicte. Sud-estul Europei găzduiește regiuni pre-moderne din multe puncte de vedere, în care regăsim procese de identitate care țin în balanță elemente „de apropiere și diferențiere, de colectivitate și individualitate” (Lönnqvist 2000: 136). Multe zone din sud-estul Europei sunt regiuni de graniță multiethnică și multilingvistică, care în decursul secolului al XX-lea au trecut prin schimbări ale grupurilor conducătoare, datorită deplasării granițelor, deportărilor și repopulărilor. Unele regiuni au devenit ținta unei politici intensive de colonizare sau recolonizare, altele au cunoscut o politică de răzbunare sau chiar de „curățire” etnică. Chiar dacă ne confruntăm cu scoaterea de sub tabu a acestei probleme, acum, la câțiva ani de la consolidarea granițelor statale, există doar mărturii răzlețe despre felul în care au fost suportate individual respingerile politice, despre cum funcționau mecanismele de conducere induse și despre cum percepe individul relațiile interetnice, despre cum i se atribuie identitatea pe baza culturii și religiei sale sau despre cum și-o atribuie singur.

În multe privințe, nivelul cunoștințelor despre relațiile interetnice din țările din sud-estul Europei nu este suficient de înalt, mai ales comparativ cu Europa centrală unde găsim mai multe studii asemănătoare. Există lucrări referitoare la educația și sistemul de învățământ ale minorităților, precum și la relația națiunilor titulare cu minoritățile lor. De asemenea, cunoștințele despre situația politică și statutul minoritar al etniilor ortodoxe, respectiv musulmane, sunt comparativ mai bune. Totuși, aspecte ale imaginii *proprie* (perspectiva *emică*) și aspectele coexistenței în așezările mixte, nu au stat în atenția cercetărilor. În general, mulți autori nu au neutralitatea necesară. Lipsesc, de multe ori, pozițiile intermediare care să atragă atenția asupra pericolelor polarizării.

3. Teorie

De la Goffman (1967) și Mead (1968), identitatea⁶ este înțeleasă atât la dimensiunea ei personal-individuală, cât și la dimensiunea ei socială, condiționată de apartenența la grupuri și de încadrarea externă, iar formarea identității este considerată ca fiind dependentă de percepția de sine și de cea a exteriorului. De aceea, ar trebui încercată abordarea acestei probleme atât din perspectiva internă, cât și din perspectiva comunităților de contact. În spiritul interacționismului simbolic (Goffman) indivizii sunt încadrați în rețele sociale determinante și în *communities of practice*. Nu poate exista nici o îndoială referitoare la existența unei conștiințe colective, a unei conștiințe de grup (*we group*), și nu ne putem îndoii nici de faptul că atribuirile de sine și de exterior și „relațiile etnice de graniță” (Barth 1969) rezultate din ele sunt percepute ca fiind în continuă schimbare. Mulți reprezentanți ai grupurilor etnice vor vedea în extinderea

⁶ *Identitate* este o autodefinire a omului, o conștiință cu diverse trăsături care se consolidează prin aprecierea, deprecierea sau nerecunoașterea de către alții (Taylor 1993: 13).

Uniunii Europene și șansa întăririi propriei identități și culturi. Se simte mai de mult o creștere a diversității culturale (Brezovsky et al. 1999: 73), se formează o „lume în bucăți” (Geertz 1996), o lume foarte fragmentată cu un proces de individualizare în continuă creștere. Problemele etnicității, ale identității și ale relațiilor interetnice⁷ au intrat, începând cu anii '80 și în domeniul de interes al geografiei culturale în care nu sunt concepute esențialistic, ci relațional și dinamic (Knox & Marston 2001: 254).

Alcătuirea și interpretarea biografiilor reprezintă un centru de greutate al cercetării identității (vezi *teoria memoriei* de Luckmann 1992 și *teoria biografiei* de Dausien & Alheit 1985). Subliniem, în acord cu Haarmann (1996), caracterul procesual al constituirii identității care reiese din biografii ca fiind o relatare a existenței. Religia ocupă un loc de frunte în procesele identificărilor socioculturale și etnice. Identificarea etnică drept un reflex al experienței alterității reprezintă un element important al constituirii identității individuale și al participării la identitatea colectivă, al încadrării proprii într-o comunitate condiționată religios, precum și al izolării față de alte comunități.

În cazul unui spațiu religios unitar, identificarea religioasă trece într-un plan secundar, pe când, într-un spațiu în care intră în contact mai multe religii, identificarea religioasă apare mult mai complexă. Experiențele pozitive și negative cu autoritatea și birocrăția (fie ca privilegiere sau discriminare a propriei religii, ca privare de dreptul de a-și practica religia în public, în anumite ocazii sau prin respectarea unor norme sociale), poziția adoptată de alții față de practicile religioase proprii, dar și experiențele contactului cu alte comunități – toate acestea lasă să se întrevadă o textură regeneratoare din care se dezvoltă atât momente de criză individuală, cât și tensiuni între comunități determinate religios și duc la apariția solidarității interne și externe. Obișnuința de a avea o limbă comună cu membrii altei religii, diminuează sentimentul de înstrăinare în viața de zi cu zi (mai ales la participanții poligloți); pe de altă parte însă, apar izolări și respingeri frecvente în special când acestea au ca motiv experiențe personale negative.

Pentru stabilirea termenului de minoritate trebuie luate în considerare (modele la Haarmann 1983: 21-42) atât categorii minoritare obiective (limbă, origine, structură socială, istorie comună), cât și subiective (conștiința colectivă, comportamentul de cetățean). În multiculturalism, minoritățile nu sunt încurajate, de regulă, să se perceapă ca națiuni separate, cu administrație proprie și cu instituții publice proprii (Kymlicka 1999: 70) ci, dimpotrivă, sunt adesea împiedicate să se comporte precum majoritarii (Bauböck 1999). Pentru a putea înțelege naționalismul pluralist sau cosmopolit al minorităților, nu trebuie să subestimăm rolul statelor în răspândirea culturilor naționale. Incapacitatea de a lua în considerare naționalismul minorităților nu este doar o amenințare la adresa păstrării granițelor, ci și la adresa democrației însăși și a existenței unei societăți civile pacifiste. Statele cu un naționalism minoritar redus își pot dezvolta democrația cu succes, cele cu un naționalism minoritar puternic trec prin faze de criză. Pentru a putea înțelege naționalismul, trebuie cunoscută teoria relațiilor etnoculturale (Kymlicka 1999: 14) care poate fi de ajutor și în discuția despre imigranți/autohtoni.

⁷ Termenul *relații interetnice* nu este înțeles aici în sensul său larg, ca relații între grupe etnice sau personale, ci ca procese dinamice între grupe etnice sau indivizi pentru care etnicitatea joacă un rol important (comp. Zink 1996: 42sq) precum și ca „structuri sociale cu acțiuni reciproce și cu norme care se pot schimba în istorie” (Weber-Kellermann 1978: 18).

Putem pleca de la premisa că putem diferenția grupurile dominante de cele dominate și în cazul coexistenței pacifiste a etniilor⁸. Cei mai importanți factori pentru includere, excludere și segregare socială și geografică sunt imaginea de sine și cea a exteriorului, a grupurilor și indivizilor, precum și ideile preconcepute, stereotipurile⁹, clișeele și miturile privitoare la alte grupuri. Acestea se manifestă și în comportamentul factual al grupurilor și al indivizilor. Se poate presupune că frecvența contactelor private (petreceri comune, vizite, manifestări muzicale și culturale etc.) este mai mare cantitativ și calitativ între membrii aceluiași grup, decât între membrii unor grupuri diferite. Petrecerea comună a timpului liber *poate* duce la o cunoaștere mai profundă și la o conviețuire mai armonioasă. Observarea activităților agrare comune ale comunităților este de asemenea importantă, având în vedere că diversitatea structurii etnice își lasă amprenta asupra aspectului economic și al muncii comune. Concurența economică sau diversitatea activităților din timpul liber au o importanță deosebită (comp. Kandler 1994/1997), având în vedere că un contact mai strâns între etnii nu duce neapărat la o armonie mai mare (comp. Esser 1993).

Din cauza accesului inegal al oamenilor la mijloace și resurse, relațiile de putere se consolidează regulat în relații de dominare (Rösener 1997: 12). *Putere și dominare* nu se contrazic reciproc; Giddens fixează sensul de putere și dominare în *Teoria structurării* și împletește acțiunile umane cu structurile relațiilor, colectivelor și instituțiilor sociale. Rösener (1997: 39) combină termenul de putere cu acela de acțiune, datorită faptului că punerea în practică a evenimentelor obținute în urma exercitării puterii depinde de acțiunile altora. Referitor la resurse, putem deosebi, în funcție de felul puterii decizionale, între resurse alocative și autoritative, care formează la rândul lor componente ale structurii de dominare.

Cunoștințele lingvistice și culturale ale persoanelor fizice sunt, de asemenea, foarte expresive. Stăpânirea reciprocă a limbii celorlalte etnii, cunoașterea îndeaproape a vieții culturale și religioase, eventual căsniciile mixte (comp. Jähnichen 1994: 31-56) pot duce la eliminarea prejudecăților și la intensificarea conviețuirii comune. În lumina cercetărilor referitoare la segregare este importantă legătura dintre împărțirea locuințelor și stilul de conlocuire al grupurilor de confesiuni diferite. În multe locuri se observă o distanțare a stilului de viață al populației creștine față de cea musulmană. Acolo unde apare o segregare geografică în imaginea așezărilor, prin locuirea în așezări sau cartiere (turc. *mahalle*) separate, ar trebui ca relația dintre grupurile de populație să fie mai distanțată, pe când într-o așezare unde nu există „cartiere etnice” am putea discuta despre simbioză.

Dacă urmărim exemplul lui Blotvogel (2003: 14sq) și caracterizăm unitatea și diversitatea socială ca „alcătuire a anumitor grupuri ale procesului de modernizare”, etnicitatea, originea și sexul devin „fundamente de necontestat ale identității într-o lume în care aparent totul poate fi schimbat”. Întreruperea legăturilor locale „eliberează o

⁸ Termenul *etnie* se referă în context și la grupele definite religios, având în vedere că religia a fost trăsătura definitorie a popoarelor balcanice în decursul istoriei (mai ales datorită sistemului otoman de „millet”), care, după formarea statelor naționale sud-est europene, a fost redefinit din punct de vedere național.

⁹ *Stereotipurile* (înțelese ca fiind convingeri fondate dar schimbătoare, încărcate de senzații subiective și care în majoritatea cazurilor sunt lipsite de critică obiectivă) posedă componente care pot duce la exprimarea discriminării membrilor grupelor sociale (Roth 1999: 23). Ele pot fi legate de vârstă, sex și scară socială, dar și de religie și apartenență etnică.

dorință puternică de diferențiere între propriu și străin” (Blotvogel 2003: 15). Individualizarea trebuie înțeleasă ca proces al dizolvării formelor tipice de trai pentru societatea industrială și înlocuirea lor cu altele. După părerea lui Beck (1986: 206, în Pfaffenbach 2002: 12sq) modernizarea societăților vestice a determinat o triplă individualizare: *desprinderea* de formele și legăturile sociale stabilite istoric, în sensul raporturilor tradiționale de dominare și alimentare („dimensiunea eliberării”), *pierderea siguranței tradiționale* cu privire la cunoașterea acțiunilor, credință și norme de conducere („dimensiunea dezvrăjirii”) și – inversarea sensului terminologic – *un nou fel de legătură socială* („dimensiunea de control, respectiv de reintegrare”). În locul biografiilor obișnuite în societatea industrială, caracterizate prin implicarea lor tipică în raporturile social determinate (de exemplu direcții de educație, forme de parteneriat, modele de roluri sociale), apar în societatea post-industrială biografii tot mai individualiste, adesea cu perspective neasigurate.

4. Problema cercetării

După formularea exactă a scopului și crearea cadrului teoretic trebuie pregătite chestionarele de cercetare și observațiile. În stabilirea centrelor de greutate trebuie să se ia în considerare problemele care apar la fața locului și cele care au o valoare indicativă mare pentru relațiile interetnice.

Întrebarea principală în cazul cercetării coexistenței este: ce forme de relații interetnice există între etniile musulmane și ortodoxe, la ce nivel se desfășoară interacțiunea culturală, socială și religioasă între cele două comunități religioase și în care domenii sunt izolați sau se autoizolează membrii aceluiași grupuri. Strâns legată de acest fapt este problema identității comune a etniilor. În prim plan nu sunt cele două comunități religioase și apartenența etnică a membrilor săi, ci *relațiile* dintre grupuri. De aceea accentul trebuie pus pe aspectele interactive ale fenomenelor etnice și pe aspectele comunicării dintre acestea.

Nu este de ajuns să demonstrăm coexistența interculturală numai pe plan local, ea ar trebui privită la scară regională, națională și constituțională și ar trebui să se extindă asupra (a) receptării reflexiei relațiilor interetnice și multietnicității, precum și asupra etniei proprii sau străine, (b) o comparație a relațiilor interetnice experimentate în zonele de contact, cu clișee și stereotipuri precum și judecata asupra particularităților regionale, (c) conștiința de zi cu zi și experiențele cu religia proprie, sau cu cealaltă religie, (d) o comparație a exprimărilor și evaluărilor cu experiențele individuale, captarea reflexiei prin prisma presei.

Următorul catalog de întrebări trebuie înțeles ca un catalog maximal, ale cărui liste de întrebări și observații întocmite în urma cercetărilor de pe teren ar fi de dorit să ajute cercetării.

Imaginea proprie a grupurilor și indivizilor: „eu despre mine”, „noi despre noi”

- Cum caracterizează partenerii de discuție etnia, respectiv comunitatea religioasă din care cred că fac parte? Ce autointitulare folosesc partenerii de discuție pentru grupul de care aparțin, în limba maternă și națională?

- Care persoane sunt considerate de către partenerii de discuție ca făcând parte din același grup și care nu?

- Cum se reprezintă membrii minorităților în societate? Cum se reprezintă ca grup? Ce organizații, partide, medii de comunicare și alte instituții sprijină și acceptă

membrii unui grup? Ce activități culturale și alte activități din timpul liber sunt luate în considerare de partenerii de discuție?

- Există o legătură directă între „noi” și „aici” sau sunt individuale? „Noi” intră mai degrabă în relație cu „particule de elemente ale stilului de viață” (Werlen 2003: 44sq)?

Perspectiva reciprocă: „eu despre el/ei”, „noi despre ei”, respectiv „el/ei despre mine”, „ei despre noi”

- Cât de trainice sunt cunoștințele despre celălalt grup? Apare lipsa informațiilor sau dezinformarea?

- Cum se denumesc reciproc grupurile în limba maternă și națională? Ce etnonime posedă un caracter peiorativ sau funcția de cuvânt încărcat de alte conotații?

- Cum caracterizează partenerul de discuție poziția grupului său față de alte grupuri? Relația lor este una bazată pe interes sau dezinteres pentru celălalt grup, cunosc tradițiile și preferințele celorlalte grupuri, sunt interesați să le cunoască (mai bine)? Diferențele față de ceilalți sunt percepute ca „diferențe amenințătoare” sau ca „diferențe cunoscute” (Roth 2000: 16)? Cum sunt văzuți de alții (sau cum cred că sunt văzuți de ceilalți)? Ce îi deranjează la această perspectivă?

- Ce rol joacă religia în includerea și excluderea grupurilor și indivizilor? Ce simboluri etnice și religioase sunt folosite?

- Ce clișee, prejudecăți și stereotipuri interetnice observăm (Heuberger, Suppan & Vyslonzil 1999 și Kahl, Vyslonzil & Woldan 2004)?

- Se reacționează față de unele persoane sau grupuri într-o manieră xenofobă? Dacă da, cum influențează xenofobia comunicarea interculturală (Menzel 1993; Michalopolu et al. 1998; Konstantopolu et al. 2000)?

Felul și calitatea relațiilor interetnice

- Ce forme de contacte interetnice există (vecinătate, prietenie, interacțiune, ajutor reciproc și împărțirea sarcinilor dincolo de granițele etno-culturale, vizite, comerț)?

- Cum putem tipiza relațiile (relații fragmentate, indirecte, echilibrate, de schimb, relații inegale de putere, stratificate, respectiv relații rezident-imigrant, rezident-străin, rezident-rezident, străin-străin etc. v. Roth 2000, p. 8)? Ce formă este preponderentă? Unde se produce contactul?

- Ce forme de comunicare domină între grupuri (consensuale, orientate spre succes sau normative, orientate spre scopuri diverse, Habermas 1979)?

- La ce nivel există comunicare interculturală și interreligioasă (Samovar 1976, Rehbein 1985)? În ce limbă se comunică? Multilinguismul este o excepție sau o regulă?

- De când și între ce grupuri există *căsătorii interetnice*? Ce religie domină după căsătorie (Pusitz 1996)?

- Din vechile relații teritoriale s-au dezvoltat relații economice și politice în care există dominanță și aspirare? Cine posedă influență asupra instituțiilor sociale? Se ajunge la *concurență* pentru resurse și *monopolizarea* unor mijloace de producție?

- Există în cadrul politic alianțe strănse? Care structuri (drept, economie), mecanisme (dezvoltarea psihică, socializarea politică) și grupuri de participanți (grupuri etnice, partide) participă la crearea problemelor interetnice și care dintre ele sporesc agresivitatea unei părți minoritare? Diferențele interculturale și interreligioase cresc sau scad (Kaschuba 1995)? În ce măsură sunt acceptate structurile paralele de putere ale grupurilor etnice și cât sunt de integrate în sistemul politic?

- Ce putem observa la distribuția puterii la crearea ierarhiilor? Când se ajunge la asuprire, stratificare, control social, discriminare, obligare, violență, înșelăciune, alungare, control, manipulare? Sunt folositoare principiile întăririi solidarității de grup sau duc la dușmănie (Schlee 2000a)?

- Partenerii de discuție relatează despre dezavantajări sau privilegieri? Dezavantajările sunt reale sau imaginare? Pot fi observate situațiile exprimate de partenerii de discuție?

- Cine participă activ la răspândirea prejudecăților? Ce rol joacă mass-media?

- Poveștile sau miturile conțin un potențial conflictual din care să reiasă șovinismul sau naționalismul?

Comportamentul factual de zi cu zi

Următoarele patru blocuri de întrebări sunt puse în contextul problematicii – la ce nivel acționează comportamentul factic al grupurilor, separat sau comun și cum determină, sau nu, acesta activitățile comune (de exemplu sub presiunea necesităților economice sau prin dependențe ierarhice).

Forme ale muncii și gospodăririi

- Când, unde și la ce nivel se ajunge la relații de afaceri între etnii (așa-numitele „relații de afaceri interculturale”, v. Mauritz 1996)? Sunt ele bazate pe dependență sau sunt de natură simbiotică? Cine lucrează pentru cine și în ce mod?

- Ce rol joacă modelele relaționale în existența și menținerea granițelor etnice?

- În ce măsură determină creșterea nivelului de trai intensificarea individualizării?

Și-au pierdut categoriile impuse până acum (grupuri etnice și religioase) influența asupra vieții individuale? Câștigă alte categorii (de exemplu cultura sau mobilitatea) în importanță pentru alcătuirea biografiilor (Pfaffenbach 2002: 13)?

Situația locuințelor și așezărilor

- Între ce grupuri poate fi vorba de segregare socială? Ce efecte are acest fapt asupra segregării geografice (despărțirea geografică a grupurilor de populație cu alte trăsături etnice, religioase, culturale sau origine specifică)?

- Pot fi depistate anumite zone ale segregării? Se păstrează cartierele separate sau acestea se extind și devin mixte?

- Minoritățile religioase folosesc zona ca semn al izolării? Țintesc grupurile dominante asupra segregării sau asupra absorbției de către alte grupuri (Herlyn & Harth 1996)?

- Segregarea geografică crește sau scade? Prin ce se deosebește situația așezămintelor din zona urbană de cele din zona rurală (Rogers & Vertovic 1995; Hannerz 1980)?

- Ce locuri centrale sau organizații există? Cine le folosește?

- Cum se încadrează propria poziție socială în cadrul așezării?

- Se poate concluziona din segregarea geografică o existență a segregării etno-sociale? O așezare mixtă poate fi urmarea unei segregări sociale reduse? Ce rol joacă mobilitatea și migrația?

Activități în timpul liber

- Există și la nivel privat aceleași forme de conviețuire ca la nivelul economic? Contactul este mai intens sau mai scăzut?

- Ce locuri de petrecere a timpului liber există (inclusiv discotecă, restaurante, cafenele)? Se ajunge la activități sportive comune (despre importanța angajamentului sportiv ca semn al identității v. Panagiotidis 1995, Lienau 1999) sau la vizite reciproce?

- Care este comportamentul de călătorie (picnic, vizite la rude, alte excursii)? Se obișnuiește și vizitarea reprezentanților aceleiași etnii?

Activități culturale și religioase locale

- Participanții încearcă o reactivare a culturii lor? Dacă da, cum? Cum se încearcă transmiterea culturii tineretului și cum este percepută de către acesta?

- S-a păstrat independența culturală? În ce măsură a fost influențată, completată sau ignorată?

- S-a ajuns la dedublare sau schimbare a identității (Auge în Kaschuba 1995)?

- Există activități la care, în ciuda faptului că sunt condiționate religios de un grup, participă și celelalte grupuri? Cum se desfășoară sărbătorile legale și religioase, vizitele la biserică sau moschei sau locuri sfinte (v. Barna & Lönnqvist 2000: 130)?

- Grupurile ascultă muzică diferită la serbări?

- De când se serbează separat, respectiv împreună? Cum caracterizează partenerii de discuție schimbările?

- Există încercări de a serba activitățile religioase în comun? Dacă da, care și cum? (A se menționa în acest context că sărbătorile și păstrarea culturii locale ocupă un rol mai important în sud-estul Europei în comparație cu Europa de Vest)

- Cum se desfășoară schimbul intercultural între grupuri? Se ajunge la un „crossing borders” cultural (Ickstadt 1997)?

- În ce măsură influențează granițele culturale formarea unei apartenențe proprii (Osterhammel 1995 și Klentak-Zablocka 1995)?

- Ce rol joacă religia și instituțiile acesteia în formarea identității etnice? Religia are o funcție de întărire, păstrare și furnizare a identității?

- Cine sprijină instituțiile și școlile? Cum se organizează învățământul religios în școlile mixte și în școlile cu specializare religioasă? Ce influență are statul asupra practicării religiei?

- Ce forme simbolice – importante pentru conștiința identității – a creat viața religioasă (Schenk & Weber-Kellermann 1973, Georgieva 1999: 64sq)?

Mai presus de descrieri, întrebările următoare, relevante teoretic sau la modul general, ar putea duce la o înțelegere mai bună a relațiilor interetnice:

- Cum au construit comunitățile etnice imaginea religiei și culturii lor și pe aceea a vecinilor? Din ce este formată o conștiință religioasă? Care sunt componentele experiențelor trăite și ale celor imaginate pe baza mediului de viață? Ce rol joacă ideologiile și povestirile despre funcții și valori socio-culturale transmise cu ajutorul școlilor, societății și politiciii? Se reflectă miturile în povestirile istorice?

- Ce rol joacă religia pentru identitatea socio-culturală și etnonațională, ce loc ocupă alți factori creatori ai identității (limbă, aspect exterior, sex, comportament)?

- Cum sunt percepute persoanele mijlocitoare între comunitățile religioase, respectiv elementele de legătură, cum ar fi copiii din căsniciile mixte? Cum își construiesc identitatea și cum reacționează asupra existenței religiilor diferite în cadrul familiei și al mediului lor de viață?

- Câtă putere au minoritățile, ce aspirații au (avantaje materiale, integrare socială, reforme ideologice, schimbări constituționale, instituții politice proprii)? Caracteristicile și dănuirea naționalismului minorităților (Kymlicka 1999, p. 37)? Comportamentul grupurilor este integrativ sau marginalizator? Cum se comportă conducerea sau administrația locală? Religia este tratată în același mod ca și cultura?

- Care este poziția indivizilor mai în vârstă, cu posibilități materiale scăzute și pregătire redusă, față de cei tineri cu pregătire mai bună, în relație cu resursele și sistemele non-valorice precum individualitatea, împlinirea de sine (Pfaffenbach 2002: 15)?

- Există o schimbare de valori la diferitele grupuri, care erodează izolarea grupurilor etnice și religioase? Își pierd grupurile puterea creatoare a identității? Crizele sociale apar ca niște crize individuale, prelucrate individual?

5. Metode

Expunerea care urmează încearcă descrierea metodelor posibile cu care ne putem apropia de problemele prezentate mai sus. Ea se bazează pe cercetările pe teren menționate la început și nu are pretenția de a fi completă.

Interviuri narative și cercetări biografice

„Cercetarea biografică” (Fuchs 1984) oferă un acces optim la documentația asupra identității, precum și la formele determinate de coexistența etnică. Interviu narativ este una dintre formele cele mai importante de prezentare a identității proprii și de confirmare a existenței acesteia (comp. v. Engelhardt 1990: 197; Schimank 1988: 55). După părerea lui Dausien & Alheit (1985: p. 8) biografia este o relație reciprocă între cursul vieții exterioare condiționată istoric și social și evoluția psihică a subiectului (Alheit 1992: 24sq), ea putând ajuta la interpretarea proceselor istorice, fiind expresia individualității inconfundabile. De folos în acest context sunt studiile despre *oral history*, precum și cercetările experiențelor istorice (Niethammer 1994). Prin interviul biografic pot fi prezentate și puse în relație amintirile individuale și memoria culturală, relațiile individuale despre cursul vieții, precum și miturile și povestirile naționale și istorice.

Interviurile narative pot consta în stabilirea unor întrebări structurate, „finalul fiind lăsat deschis” (Bargatzky 1997: 180-187). Cercetătorului i se recomandă o atitudine „receptiv-pasivă” (Esser 1975: 79). Trebuie stabilit prin *pretests* dacă cel mai propice fel de discuție este acela al „interviului narativ” (Schütze 1977) sau acela al „discuției ero-epice” (întrebări –răspunsuri) întâlnit la Patscheider (1997) și Girtler (2001: 147sq). În orice caz, ambii parteneri de discuție trebuie să adopte rolul celui care ascultă, așadar nu trebuie să aibă loc un „interviu” în adevăratul sens al cuvântului, în care partenerul de discuție să fie persoana interogată. Cea mai rodnică este crearea unui cadru firesc de discuție, cu spațiu larg pentru spontaneitate și asociere, care să nu se desfășoare după o structură prea strictă (după cum descrie Hopf 1979: 170). Exprimarea părerilor cercetătorilor nu duce neapărat la influențarea celor intervievați, cum afirmă Merton & Kendall (1979: 182). Începutul unui interviu poate fi constituit de nararea liberă a cursului vieții partenerului de discuție, după ce i-a fost adus la cunoștință ceea ce îl interesează pe cercetător în mod deosebit. Povestirea trebuie efectuată în ordine cronologică (metoda biografică după Fischer-Rosenthal 1995). Pentru a evita senzația de evaluare a stereotipurilor, prejudecăților și miturilor este de preferat să nu se reacționeze sau să se formuleze întrebări directe. Trebuie analizat și vocabularul partenerului de discuție. Pe parcursul discuției este de preferat să se utilizeze forme verbale simple, cum ar fi adjectivele, substantivele, structurile verbale, propozițiile comparative și exclamative, expresiile (atâta timp cât nu și-au pierdut potențialul afectiv, Roth 1999: p. 26). Pe cât este posibil, trebuie analizate și formele verbale complexe, cum ar fi basmele, legendele și snoavele: pot ieși la iveală stereotipuri cu referiri etnice pe baza cântecelor, anecdotelor și poveștilor ilustrative. Se pot utiliza și variante ale testului Stroop (Wolcott 2001).

Discuții de grup

În discuțiile libere de grup putem observa păreri opuse în imaginea de grup – *we group* real și *we group* postulat – precum și existența „identităților colective de grup” (Schlee 2000b). Ele pot duce la alegerea partenerilor de discuție care ar putea fi relevanți pentru interviuri. Într-un stadiu avansat de cercetare pot fi organizate întâlniri între membrii organizațiilor locale, instituțiilor și firmelor, în cel mai bun caz aceștia făcând parte din mai multe grupuri etnice.

Intervievarea elevilor

Pentru discuția cu elevii sunt recomandate chestionarele simplu structurate (Werner & Schoepfle 1988: 314 sqq) mai degrabă decât interviurile narrative sau biografice. Cu acordul directorilor școlilor sau al profesorilor, elevii pot fi lăsați să răspundă în scris la întrebări – pentru aceștia o schimbare binevenită în cotidianul școlar, iar pentru cercetător o posibilitate de a finisa ipoteze. La interviurile cu elevii întrebările despre prejudecăți și stereotipuri trebuie împinse în plan secundar; a se înregistra mărturiile despre comportamentul lor factic. Pentru alcătuirea chestionarului pot fi folosite diverse metode (mai ales *network analysis*, diagrame decizionale și analize de situație).

Discuții cu experții

Realizarea discuțiilor cu experții precum și interviurile cu reprezentanți ai puterii (șefi de organizații, preoți, directori de școli, secretari administrativi, primari etc.) este recomandată în prima fază a cercetărilor. Este bine ca discuția să nu depășească 1-2 ore. Prin termenul de „experți” nu trebuie să se înțeleagă doar specialiști în domeniu, ci și autohtoni care s-au preocupat de istoria localității și de alte aspecte, din punct de vedere neprofesional. În așezările rurale este de preferat ca toate persoanele influente și interesate să fie informate de intenția cercetătorilor, pentru a li se acorda posibilitatea de a-și aduce aportul. Dacă acest gen de discuție este plasat la începutul cercetărilor din teren, se deschid uși către parteneri de discuție importanți; în afară de aceasta poate fi cercetat și *common sens*-ul unei comunități.

Alegerea locațiilor

Cel mai important criteriu pentru alegerea așezărilor ce urmează a fi cercetate este diversitatea apartenenței religioase a locuitorilor, care reiese numai parțial din actele de recensământ, trebuind luate în considerare și analizele științifice. Numărul locațiilor cercetate trebuie să se rezume doar la foarte puține – în funcție de numărul cercetătorilor. Pentru a analiza influența diferitelor situații asupra așezărilor urbane sau rurale este necesară analizarea – cu aceleași metode – atât a orașelor, cât și a așezărilor rurale aflate în apropiere. Rezumarea la așezări rurale *sau* urbane nu pare a avea sens, având în vedere că ambele forme de așezări sunt relevante pentru relațiile interetnice. Orașele au un mai puternic caracter multietnic adăpostind o diversitate de relații interetnice, dar și o anumită anonimitate, pe când un număr mic de locuitori ai satelor nu permite anonimitate, contactele interumane căpătând o importanță mai mare.

Alegerea partenerilor de discuție

Înainte de începerea cercetărilor pe teren trebuie definit exact cercul din care se aleg persoanele pentru interviu. Alegerea partenerilor de discuție se va orienta după importanța teoretică pentru problematică. Centrul de greutate îl vor constitui persoanele care se dovedesc a fi mijlocitori între grupuri și care posedă cunoștințele, experiența și autoritatea necesară pentru o astfel de misiune (de exemplu persoane poliglote într-o poziție mai înaltă, bătrâni, judecători, profesori, secretari dar și negustori, meșteșugari).

La trierea participanților trebuie căutate cazurile reprezentative, conform „grounded theory” cu sensul de „theoretical sampling” (Hoffmann-Riem 1980: 436) care vor reuși să răspundă la întrebările adresate.

La selectarea partenerilor de discuție trebuie luate în considerare echilibrul referitor la apartenența etnică (după limbă, orientare proprie și religie), precum și diversitatea grupurilor ca formă de viață (vârstă, meserie, sex, situație economică, condiții de trai) și a grupurilor de interes și statut. Reprezentativitatea partenerilor de discuție evaluată de cercetător are prioritate față de o relație echilibrată. Încercarea de a crea un echilibru între grupuri pare a fi o utopie, mai ales în cadrul grupurilor musulmane și echilibrul între cele două sexe, având în vedere că se vor oferi voluntari mai mult bărbații. De aceea ar fi indicate formarea grupurilor de cercetători separate de bărbați și femei. În afară de aceasta trebuie luat în considerare faptul că, cei care se oferă să ia contactul cu cercetătorii, nu sunt mereu cei mai buni informatori având în vedere că ei nu sunt mereu acceptați de către grupuri și vor încerca să influențeze activitatea cercetătorilor (Girtler 2001: 89, 111) În astfel de cazuri este necesar să se insiste ferm și diplomatic pentru alegerea altor parteneri de discuție. Ar trebui să se evite dinadins interviuarea doar a purtătorilor de cunoștințe vaste și construirea unei păreri despre „o” cultură tradițională a grupului său atunci când cercetările se referă la cotidian și nu la trecut (modul de viață din trecut). Este importantă explicarea scopurilor cercetărilor. În special generațiile mai tinere se vor simți incompetente din punct de vedere al experienței lăsând pe „bătrânii înțelepți” să povestească. Când, însă, scopul cercetărilor este clar, se vor găsi mai ușor voluntari.

Participarea la viața culturală și religioasă

Pentru a putea pătrunde mai adânc în comunitatea cercetată și pentru a o putea înțelege mai bine ar trebui extinsă participarea la viața comunității, în toate manifestările ei locale. Participarea la evenimente culturale (serbări, spectacole de dans) este la fel de recomandată ca și observarea activităților politice (zile de vot, demonstrații) și participarea la viața socială a comunei (botezuri, înmormântări, circumcizii etc). Așa se pot vizita biserici, moschee, cimitire, școli, biblioteci, centre comunale, redacții, cluburi de femei, grădinițe, centre locale și sedii de partide). Doar așa se pot cunoaște reprezentanți ai diverselor grupuri de populație. Un centru de greutate îl poate constitui observarea instituțiilor religioase pentru că acolo pot fi cercetate simbolurile etnice și religioase (moschee/biserici, cimitire, monumente, încărcătura simbolică a peisajului rural) precum și instituționalizarea identității religioase și etnice (de exemplu, reconstrucții de cazuri după Flick 2000; observarea analitică a unui loc religios, inventarierea imaginilor și simbolurilor de acolo). Diferențele de religie observate pot fi cercetate dacă reprezintă puncte de marcaj în delimitarea conflictelor și segregării celor de altă religie la formarea unui moment constitutiv al societăților din punct de vedere al excluderii străinilor.

Pentru că, de regulă, în timpul staționărilor pe teren poate fi cercetat doar un ciclu anual și, pentru că staționările au loc în anotimpuri diferite, este exagerată pretenția de a efectua o cercetare sistematică sau o analiză completă a datelor culturale. Despre o participare activă la viața culturală a unei comunități religioase sau etnice nu poate fi vorba decât în puține cazuri, observarea relațiilor interetnice rămânând, de aceea, structurată pe neparticipare (Girtler 2001: 62). În domeniul clasificărilor se pot combina

mai multe metode ale analizei cognitive. În ceea ce privește economia și timpul liber se pot folosi studii de *time budget* (vezi Bernard 1994).

Observații despre identitatea muzicală

Prin tematizarea preferințelor muzicale pot fi adâncite cunoștințele despre mecanismele de incluziune și excluziune pentru că identificarea cu muzica proprie și reacția la muzica străină (încântare, indiferență, neacceptare) pot fi foarte relevante (vezi Frith 1996: 124-125). Merkt (2000, introducere) scrie referitor la aceasta: „Dacă ar exista un factor de identificare pentru expresiile culturale – atunci muzica s-ar afla cu siguranță în vârful scalei. Identificarea cu muzica este foarte puternică – atunci când este vorba despre muzica proprie” (eu aș completa: sau când este *intuită* a fi proprie). Pentru descoperirea preferințelor și cunoștințelor partenerilor de discuție pot fi efectuate teste selective. Reușita acestei nu prea răspândite metode a fost testată în cadrul proiectului Societății Germane de Cercetare (DFG) „Tipuri de autoidentificare a vlahilor megleniți” (1999-2001). Collier & Collier (1992) au experimentat teste optice selective în cadrul „antropologiei vizuale” (Weller & Romney 1988 sunt de părere că testele selective sunt un component important al *Systematic Data Collection*; Mischung 1988 le pune în practică în acord cu parcelarea și tipurile de frecvență). Ideile și metodele lor pot fi transpuse într-un fel de „antropologie acustică”. În timpul testului se ascultă înregistrări din domeniul muzicii tradiționale locale, partenerii de discuție trebuind să le atribuie grupurilor de populație, confesiunilor și cercurilor culturale pe care le recunosc. Aceasta creează posibilitatea de a clasifica cântecele, instrumentele, taturile, melodiile și stilul de interpretare nu numai prin cunoștințele cercetătorilor ci și prin cele ale localnicilor. Așa pot fi înțelese, mai bine, formarea și amestecarea diferitelor stiluri specifice, care au fost cauzate de coexistența etniilor. Tematica muzicală reprezintă o introducere excelentă în problematica coexistențelor, fără a se crea o atmosferă jenantă, cauzată de întrebări problematice din punct de vedere politic, referitoare la relația dintre creștini și musulmani. Așa se înlesnește „first and most uncomfortable stage of fieldwork” (Wax 1979 și 1986: 279).

Cartografierea și adunarea datelor

Cartografierea sunt folositoare pentru localizarea terenurilor, fânețelor, pietelor. În așezările rurale cartografierea se face simplu, în cele urbane vor trebui să fie chestionate persoanele informate și testate aleatoriu rezultatele. Este importantă verificarea structurilor – dacă acestea mai sunt valabile sau pe cale de destrămare. Cartografierea trebuie precedată de o descriere a locației așezărilor și a regiunii în care se află, precum și datele structurale importante (poziția rurală sau în apropiere de oraș, infrastructura, condiții economice, ramuri economice, tipuri de așezare, formele clădirilor, împărțirea terenului și a locuințelor pe etnii, forme de exploatare a terenurilor). În hartă pot fi incluse și informații asupra posesiei de imobile și de terenuri a grupurilor, pentru a putea concluziona asupra favorizării sau defavorizării grupurilor de persoane și etnii.

Jurnalul cercetătorilor și protocoalele ale discuțiilor

Este recomandabilă ținerea unui jurnal în care să se consemneze zilnic referiri la progresul cercetărilor precum și la cunoștințele dobândite. Jurnalul captează reușite și eșecuri făcând loc și observațiilor cu încărcătură emoțională (Emerson 1995, Emerson 2001).

Importante sunt protocoalele (cu scopul unei transcrieri ulterioare) discuțiilor care captează situația exactă (locația, timpul, atmosfera, spațiul, vocea, eventualele

intervenții dinafară). În acest caz, participanții trebuie numiți și descriși, fiind recomandată respectarea situației sociale și a normelor care îi condiționează pe participanți. Fiecare situație descrisă trebuie testată pentru a vedea regularitatea precum și eventualele diferențe între cele descrise și cele petrecute. Este importantă protocolarea și descrierea lucrurilor cunoscute și chiar banale, pentru ca „exoticul” să nu ia proporții prea mari.

Când este recunoscută intuitiv o situație (de exemplu „pomacii tind mai degrabă spre căsnicii mixte cu turcii, decât cu grecii sau rromii”) trebuie formulată drept ipoteză în protocol și apoi argumentată sau înlăturată prin întrebarea directă a mai multor participanți.

Protocolul poate conține și formulări referitoare la identitatea situativă (Gingrich & Fox): Trebuie reținut exact cine în ce situație face referiri la originile proprii sau străine și ce factori (situații de *outgroup*, situații de comunicare interetnică, gesturi, poziția intervievatorului etc.) pot influența rezultatele.

Cooperarea cu colegii și colegele din țările cercetate

Pentru a face posibilă colectarea informațiilor pe perioada staționării pe teren sunt necesari colaboratori din țările respective. Pentru a nu fi subiectivi în cazul selectării acestor colegi (de exemplu, preferarea unui musulman sau a unui creștin) se recomandă alegerea persoanelor care lucrează în cadrul mediului științific al acelei țări, dar care provin din alte așezări și care cunosc, pe lângă limba țării respective, cel puțin o limbă a unei minorități. Într-un stadiu mai avansat al cercetărilor se poate dovedi că, practic, se discută proiectul într-un cadru mai larg cu cercetătorii, studenții și membrii etniilor cercetate. Partenerii de cooperare locali sunt folositori și pentru păstrarea contactelor după ce staționarea pe teren s-a încheiat, fiind posibilă în continuare primirea de date și de documente. În încheiere, doresc să adaug că intervievații au dreptul de a afla rezultatele cercetărilor. Ca semn de recunoștință pentru ospitalitate, cooperare și răbdare, trebuie întocmit, pe lângă textul științific publicat într-o revistă la care numai un coleg de breaslă ar putea avea acces, și o contribuție alcătuită într-un limbaj accesibil participanților.

Bibliografie

- Alheit, Peter, *Alltag und Biographie* [Activitate și biografie], Bremen, 1985.
- Alheit, Peter, *Kultur und Gesellschaft: Plädoyer für eine kulturelle Neomodernität* [Cultură și societate: Pleoară pentru o neomodernitate culturală], Bremen, 1992.
- Apostolov, Mario, *The Pomaks. A Religious Minority in the Balkans*, în „Nationalities Papers”, 24, 1996.
- Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* [Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în culturile timpurii], München, 1992.
- Bargatzky, Thomas, *Ethnologie. Eine Einführung in die Wissenschaft von den unproduktiven Gesellschaften* [Etnologie. O introducere în știința societăților productive străvechi], Hamburg, 1997.
- Barna, Gábor & Bo Lönnqvist, *The Lost Future - die expatrierte Kultur*, în „Schweizerisches Archiv für Volkskunde”, Nr. 96, Basel, 2000, p. 130-137.
- Barna, Gábor, *A Search for Stability: Religion as a Shelter and a Symbolic Manifestation of Identity*, în Hannonen, Pasi, Bo Lönnqvist & Gábor Barna, *Ethnic Minorities and Power*, Helsinki, 2001, p. 107-125.
- Barth, Frederick (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, 1969.

- Bauböck, Rainer, „National Community, Citizenship and Cultural Diversity”, Institute for Advanced Studies, Vienna, Political Science Series, Nr. 40 (July 1999) unter http://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_40.pdf.
- Bernard, H. Russell, *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*, Walnut Creek, 1994.
- Blotevogel, H. H. „*Neue Kulturgeographie*“ – *Entwicklung, Dimensionen, Potenziale und Risiken einer kulturalistischen Humangeographie* [„Noua cultură geografică” – evoluția, dimensiunea, potențialul și riscurile unei geografii umane culturale], în „*Berichte zur deutschen Landeskunde*“, 77, Nr. 1, Flensburg, 2003, p. 7-34.
- Bochmann, Klaus, *Die Rumänen und die anderen. Kritisch-historische Betrachtungen über das Verhältnis der Rumänen zu sich selbst, ihren Minderheiten und ihren Nachbarn* [Românii și ceilalți. Perspectivă critico-istorică asupra relațiilor românilor cu ei înșiși, cu minoritățile și vecinii lor], în Mircea Anghelescu und Larisa Schippel (ed.), *Im Dialog: Rumänische Kultur und Literatur*, Leipziger Universitätsverlag, 2000, p. 49-60.
- Brezovszky, Ernst-Peter & Arnold Suppan & Elisabeth Vyslonzil (ed.), *Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel-, Ost- und Südosteuropa* [Multiculturalitate și multiethnicitate în Europa Centrală, de Est și de Sud-Est], Peter Lang Verlag, Frankfurt, 1999, 342 p.
- Brunnbauer, Ulf, *The Perception of Muslims in Greece and Bulgaria: between the “Self” and the “Other”*, unter <http://www.cas.umn.edu/webpapers/brunnbau.htm> (1999).
- Collier, J. Jr. & M. Collier, *Visual Anthropology. Photography as a Research Method*, Albuquerque, 1992.
- Dausien, Bettina și Peter Alheit, *Biografii ale muncitorilor: Despre relevanța tematică a muncii asupra cursului vieții proletariului; o analiză exemplară în cadrul „metodelor biografice”* [Arbeiterbiographien: Zur thematischen Relevanz der Arbeit an proletarischen Lebensgeschichten; eine exemplarische Untersuchung im Rahmen der „biographischen Methode“], Bremen, 1985.
- Davis, J., *Data into Text*, în Ellen, R. F., *Ethnographic Research. A Guide to General Conduct*, London, 1984, p. 295-318.
- Emerson, Robert, Rachel I. Fretz & Linda L. Shaw, Emerson, Robert, *Writing Ethnographical Fieldnotes*, Chicago, 1995.
- Emerson, Robert: *Contemporary Field Research: Perspectives and Formulations*, ediția a II-a, Prospect Heights, 2001.
- Engelhardt, Michael von, *Biographie und Identität. Die Rekonstruktion von Identität im mündlichen autobiographischen Erzählen* [Biografie și identitate. Reconstrucția identității în povestirile orale autobiografice], în Spahrn, W. (ed.), *Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge* [Cine scrie povestea vieții mele? Biografia, autobiografia, hagiografia și cum au fost alcătuite ele], Gütersloh, 1990, p. 197-247.
- Esser, Hartmut, *Soziale Regelmäßigkeiten des Befragtenverhaltens* [Constante sociale în comportamentul intervievaților], *Kölner Beiträge zur Sozialforschung und angewandten Soziologie* 19, Meisenheim am Glan, 1975.
- Esser, Hartmut, *Soziologie. Allgemeine Grundlagen* [Sociologie. Baze generale], Frankfurt, 1993.
- Fischer, Hans (ed.), *Feldforschungen. Berichte zur Einführung in Probleme und Methoden* [Cercetări pe teren. Rapoarte despre introducerea în probleme și metode], Berlin, 1985.
- Fischer, Hans, *Lehrbuch der genealogischen Methode* [Manual al metodelor genealogice], Berlin, 1996.
- Fischer-Rosenthal, W., *Biographische Methoden in der Soziologie* [Metode biografice în sociologie], în Flick, U. et al (ed.), *Handbuch qualitative Forschung* [Manual al cercetării calitative] ediția a II-a, München, 1995, p. 253-256.

- Flick, Uwe et alii (ed.), *Qualitative Forschung. Ein Handbuch* [Cercetarea calitativă. Manual], Hamburg, 2000.
- Frith, Simon, *Music and Identity*, în Hall, Stuart & Paul du Gay, *Questions of Cultural Identity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1996, p. 108-127.
- Fuchs, W., *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden* [Cercetarea biografică. O introducere în practică și metode], Opladen, 1984.
- Geertz, Clifford, *Welt in Stücken. Kultur und Politik am Ende des 20. Jahrhunderts* [Lumea în bucăți. Cultura și politica la sfârșitul sec. al XX-lea], Wien, 1996.
- Georgieva, Tsvetana, *Coexistence as a System in the Everyday Life of Christians and Muslims in Bulgaria*, în „Ethnologia Balkanica”, 3, 1999, Münster, Sofia, New York, p. 59-84.
- Gerhardt, U., *Verstehende Strukturanalyse: Die Konstruktion von Idealtypen als Analyseschritt bei der Auswertung qualitativer Forschungsmaterialien* [Analiza structurilor: Construcția tipurilor ideale ca scriere analitică pentru evaluarea materialelor calitative de cercetare], în Soeffner, H. (ed.), *Sozialstruktur und soziale Typik* [Structura socială și tipicul social], Frankfurt, 1986, p. 31-83.
- Giddens, Anthony, *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung* [Constituirea societății. Trăsăturile principale ale unei teorii a structurării], ediția a III-a, Frankfurt/Main, 1997.
- Giddens, Anthony, *Konsequenzen der Moderne* [Consecvențele modernismului], ediția a III-a, Frankfurt/Main, 1999.
- Giles, H. (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London, 1977, p. 15-57.
- Gingrich, Andre & Richard Fox (ed.), *Anthropology by Comparison* London, New York, 2002.
- Girtler, Roland, *Methoden der Feldforschung* [Metodele cercetării pe teren], ediția a IV-a, Wien, 2001.
- Girtler, Roland, *Methoden der qualitativen Sozialforschung. Anleitung zur Feldarbeit* [Metodele cercetării sociale calitative. Ghid pentru munca pe teren], Wien, 1988.
- Goffman, Erving, *Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität* [Stigma. Despre tehnicile de îndreptare a unei identități distruse], Frankfurt am Main, 1967.
- Haarmann, Harald, *Identität (Identitatea)*, în Goebel et al. (ed.), *Handbuch der Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* [Contacte lingvistice. Tratat internațional de cercetare contemporană], Berlin, New York, 1996, p. 218-233.
- Haarmann, Harald, *Kriterien der ethnischen Identität* [Criterii ale identității etnice], în „Language & Language Planning”, 7, (1983), p. 21-42.
- Habermas, Jürgen, *Erkenntnis und Interesse* [Recunoaștere și interes], Frankfurt am Main, 1979.
- Hall, Stuart & Paul du Gay, *Questions of Cultural Identity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1996.
- Hannerz, Ulf, *Exploring the city*, New York, 1980.
- Heckmann, Friedrich, *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen* [Minorități etnice, popor și națiune. Relații sociologice interetnice] Stuttgart, 1992.
- Herlyn, Ulfert & Anette Harth, *Soziale Differenzierung und soziale Segregation* [Diferențierea socială și segregarea socială], în Strubelt, Wendelin ș.a. (ed.), *Städte und Regionen* [Orașe și regiuni], Vol. 5, Opladen, 1996, p. 257-287.
- Heuberger, Valeria, Arnold Suppan & Elisabeth Vyslonzil (ed.), *Das Bild des Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen* [Imaginea celorlalți. Identități, mentalități, mituri și stereotipuri în regiunile multietnice europene], ediția a II-a, Frankfurt a.M., 1999.
- Hoffmann-Riem, Ch., *Die Sozialforschung einer interpretativen Soziologie* [Cercetarea socială a unei sociologii interpretative], în *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Köln, 1980, p. 339 sqq.
- Hopf, Christel & Elmar Weingarten (ed.), *Qualitative Sozialforschung* [Cercetarea socială calitativă], Stuttgart, 1979.

- Hopf, Christel, *Die Pseudo-Exploration – Überlegungen zur Technik qualitativer Interviews in der Sozialforschung* [Pseudo-explorarea – deliberări asupra tehnicii interviurilor calitative în cercetarea socială], în „Zeitschrift für Soziologie“, 7, nr. 2, 1997, p. 97 sqq.
- Huntington, Samuel, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, București, 1998.
- Ickstadt, Heinz (ed.), *Crossing borders. Inner- and intercultural exchanges in a multicultural society*, Frankfurt, 1997, p. 175+III.
- Ives, Edward D., *The Tape-Recorded Interview: A Manual for Fieldworkers in Folklore and Oral History*, ediția a II-a, Tennessee, 1995, p. 112.
- Jähnichen, T., *Vom Gegeneinander zum Miteinander. Die Mischehenproblematik und die kirchliche Bautätigkeit als typische Beispiele für das Verhältnis der Konfessionen im Ruhrgebiet* [De la „unul împotriva altuia” la „unul cu altul”. Problematica căsătoriilor interetnice și activitatea de exploatare bisericească ca exemple tipice pentru relațiile dintre confesiuni în zona Ruhr], *Abhandlungen zur Geschichte der Geowissenschaften und Religion / Umwelt-Forschung* 10, Bochum, 1994, p. 31-56.
- Kahl, Thede, *Muslimen in Nordostgriechenland* [Musulmanii din nordul Greciei], în ERASMUS-Büro (ed.), *Colloquium Nordost-Griechenland* 3, Münster, 1995, p. 113-121.
- Kahl, Thede, *Ethnizität und räumliche Verbreitung der Aromunen* [Etnicitate și răspândire geografică la aromâni], *Münstersche Geographische Arbeiten* 43, Münster, 1999.
- Kahl, Thede, *Zur Islamisierung der meglentischen Vlachen (Meglenoromänen). Das Dorf Nânti (Nótia) und die Nântinets in der heutigen Türkei* [Despre islamizarea vlahilor meglentiți [meglenoromâni]. Satul Nânti [Nótia] și populația sa în Turcia de azi], „Zeitschrift für Balkanologie”, 38, H. 1/2, Wiesbaden, 2002, p. 31-56.
- Kahl, Thede & Elisabeth Vyslonzil & Alois Woldan (ed.), *Herausforderung Osteuropa. Die Offenlegung stereotyper Bilder* [Provocarea Europei de Est. Dezvăluirea imaginilor stereotipe], „Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts”, 29, München, 2004.
- Kandler, Hermann, *Der "Europapark" - ein Naherholungsziel Thrakiens? Gedanken zum Umwelt- und Freizeitverständnis der einheimischen Bevölkerung* [„Parcul european” – un loc de distracție din Tracia? Gânduri pentru înțelegerea mediului și timpului liber la populația autohtonă], în Lienau, Cay & Hermann Mattes (ed.), *Natur und Wirtschaft in Nordostgriechenland* [Natură și economie în Grecia de nord-est], în „Berichte aus dem Arbeitsgebiet Entwicklungsforschung”, 27, Münster, 1997, p. 122-127.
- Kandler, Hermann, *Komotini/Gümülcine. Besonderheiten in Struktur und Funktion einer bi-religiösen Stadt* [Komotini/Gümülcine. Particularități în structura și funcționarea unui oraș bi-religios], în *Geisteshaltung und Umwelt - Stadt und Land* 1, 1998.
- Kandler, Hermann, *Türkische Minderheiten in Griechenland. Das Nebeneinander von Religionsgemeinschaften in Nordgriechenland - oder doch schon der Weg zum Gegeneinander* [Minoritatea turcă în Grecia. Conviețuirea alăturată a comunităților religioase în Grecia de Nord – sau calea spre întrepătrundere?], *Abhandlungen zur Geschichte der Geowissenschaften und Religion / Umwelt-Forschung* 10, Bochum 1994, p. 57-65.
- Kanev, K., *Interethnische Einstellungen und das Bild vom Anderen* [Atitudini interetnice și imaginea celorlalți], în Höpken, Wolfgang (ed.), *Revolution auf Raten. Bulgariens Weg zur Demokratie* [Revoluția în rate. Calea Bulgariei spre democrație], München, 1996.
- Kaschuba, Wolfgang (ed.), *Kulturen, Identitäten, Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie* [Culturi, identități, discursuri. Perspectivele etnologiei europene], Berlin, 1995.
- Klentak-Zabłocka, Małgorzata (ed.), *Kulturelle Grenzen, grenzüberschreitende Kulturen* [Granițe culturale, culturi care au depășit granițele], Internationales Forschungsseminar veranstaltet vom Lehrstuhl für Germanistik der Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń (Thorn), 9.-14 Mai 1994, Toruń, 1995.

- Knox, P. L. & S. A. Marston: *Humangeographie* [Geografie umană], ed. V. H. Gebhardt, P. Meusburger u. D. Wastl-Walter, Heidelberg, Berlin, 2001.
- Kokot, Waltraud & Dorle Dracklé (ed.), *Ethnologie Europas. Grenzen, Konflikte, Identitäten* [Etnologie europeană. Granițe, conflicte, identități], Berlin, 1996.
- Konstantopóulu, C., Maratú-Alipránti, L., Germanós, D. und T. Ikonómu (ed.), „*Εμείς*“ και οι „*άλλοι*“. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα [„Noi” și „ceilalți”. Amintirea teințelor și simbolurilor], National Centre for Social Research, Athens, 2000.
- Kymlicka, Will, *Education for Citizenship*, Institute for Advanced Studies, Vienna, Political Science Series, Nr. 62 (February 1997) unter http://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_62.pdf
- Kymlicka, Will, *Multikulturalismus und Demokratie. Über Minderheiten in Staaten und Nationen* [Multiculturalism și democrație. Despre minoritățile din state și națiuni], Hamburg, 1999.
- Lamnek, Siegfried, *Qualitative Sozialforschung, 1: Methodologie* [Cercetare socială calitativă, 1. Metodologie], ediția a II-a, München & Weinheim, 1993.
- Lang, Hartmut, Waltraud Kokot & Monika Pack, *Zum Transkriptionsaufwand in der Analyse oraler Texte: eine technische Notiz* [Despre risipa de timp pentru transcriere la analizarea textelor orale: o notă tehnică], în „Anthropos”, 86, 1991, p. 220-223.
- Leitner, W., *Zur Problematik der Koexistenzforschung in der Religionsgeographie bzw. der Geographie der Geisteshaltung* [Despre problematica cercetării coexistențelor în geografia religioasă, resp. în geografia spirituală], *Abhandlungen zur Geschichte der Geowissenschaften und Religion / Umwelt-Forschung* 5, Bochum, 1992, p. 67-78.
- Leitner, W., *Zur Religionsgeographie bzw. Geographie der Geisteshaltung am Beispiel Galatas, eines Istanbuler Stadtteiles* [Despre geografia religioasă, resp. geografia spirituală pe marginea exemplului Galatas, o parte a orașului Istanbul], în „Geographia Religionum”, 2, Berlin 1986, p. 179-223.
- Lienau, Cay, *Die Muslime Griechenlands - zum Problem von Ethnizität, Identität und Nationalität* (Musulmanii din Grecia – problema etnicității, identității și naționalității), în Lienau, Cay & Ludwig Steindorff (ed.), *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa* (Etnicitate, identitate și naționalitate în Europa de Sud-est), Südosteuropa-Studie, 64, München, 1999, p. 49-69.
- Lönnqvist, Bo, *Wo ist die Heimat des Volkskundlers* [Unde este patria etnologilor?], in Institut für Europäische Ethnologie der Universität Wien (ed.), *Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende*, Wien, 2000, p. 141-148.
- Luckmann, Thomas, *Theorie des sozialen Handelns* [Teoria acțiunilor sociale], Konstanz, 1992.
- Mauritz, Hartmut, *Interkulturelle Geschäftsbeziehungen. Eine interkulturelle Perspektive für das Marketing* [Relații de afaceri interculturale. O perspectivă interculturală asupra marketingului], Bayreuth, 1996, p. 310+XVII. Teză de doctorat.
- Mead, G. H., *Geist, Identität und Gesellschaft* [Spirit, identitate și societate], Frankfurt/Main, 1968 (prima publicare Chicago 1934).
- Menzel, Peter A., *Fremdverstehen und Angst. Fremdenangst als kulturelle und psychische Disposition und die daraus entstehenden interkulturellen Kommunikationsprobleme* [Înțelegerea celorlalți și frica. Frica de „celălalt” ca dispoziție culturală și psihică și problemele de comunicare interculturală care rezultă de aici. Problemele de comunicare], Tübingen, 1993, p. 396+VIII. Teză de doctorat.
- Merkt, Irmgard, *Identifikation, Abwertung, Zugehörigkeit und Ausgrenzung* [Identificare, evaluare, apartenență și delimitare]; vezi <http://www.nmz.de/nmz/nmz2000/nmz09/rumpf/doss-merkt.shtml>, 2000.
- Merton, R. K. & P. L. Kendall, *Das fokussierte Interview* [Interviul centrat], în Hopf, C. & E. Weingarten (ed.), *Qualitative Sozialforschung* [Cercetarea socială calitativă], Stuttgart, 1979, p. 171 sqq.

- Michalopólu, E., Tsártas, P., Giannispólu, M., Kafetzís, P. und E. Manóglu, *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη* [Macedonia și Balcanii. Dușmănia față de străini și evoluția], National Centre for Social Research, Athens, 1998.
- Mischung, Roland, *Welchen "Wert" haben ethnographische Daten? Grundsätzliche Überlegungen und Erfahrungsbeispiele zu Ideal und Praxis völkerkundlicher Feldforschung* [Ce „valoare” au datele etnografice? Deliberări și exemple despre ideal și practic în cercetarea pe teren], în „Gießener Beiträge zur Entwicklungsforschung” 1, Vol. 16, Gießen, 1988, p. 75-99.
- Niethammer, Lutz, *Konjunkturen und Konkurrenzen kollektiver Identität. Ideologie, Infrastruktur und Gedächtnis in der Zeitgeschichte* [Conjuncturi și concurențe ale identității colective. Ideologie, infrastructură și memorie în istoria timpurilor], în „Prokla. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft” 96, 24. Vol. (1994), 3, p. 379.
- Osterhammel, Jürgen, *Kulturkontakte und kulturelle Grenzen: einführende Orientierungen* [Contacte și granițe culturale: orientare introductivă], p.A., 1995, p. 102.
- Panagiotídís, Nathanaíl [Παναγιωτίδης, Ναθαναήλ], *Μουσουλμανική μειονότητα και εθνική συνειδηση* [Minoritatea musulmană și conștiința națională], Αλεξανδρούπολη, 1995.
- Patscheider, H., *Die Faszination und der Vorteil des „ero-epischen Gesprächs“* [Fascinația și avantajul „discuției ero-epice”], în Girtler, R. (ed.), *Die letzten der Verbannten*, Wien, 1997.
- Pfaffenbach, C., *Die Transformation des Handelns. Erwerbsbiographien in Westpendlergemeinden Südthüringens* [Transformarea modului de acționare. Biografii moștenite în comunitățile din Thüringen de sud], Wiesbaden, 2002.
- Poulton, Hugh & Suha Taji-Farouki (ed.), *Muslim Identity and the Balkan State*, London, 1997.
- Pusitz, Heinz (ed.), *Interkulturelle Partnerschaften. Begegnungen der Lebensformen der Geschlechter* [Parteneriate interculturale. Întâlniri ale formelor de viață ale sexelor], Frankfurt a.M., 1996.
- Rehbein, Jochen (ed.), *Interkulturelle Kommunikation* [Comunicarea interculturală], Tübingen, 1985, p. 495+III.
- Rösener, M., *Dialektik der Kontrolle. Macht, Handlung und Struktur in der Sozialtheorie und Soziologie von Anthony Giddens* [Dialectica controlului. Puterea, faptele și structura în teoria socială și sociologia lui Anthony Giddens], Münster, 1997.
- Roth, Klaus, *„Bilder in den Köpfen”. Stereotypen, Mythen und Identitäten aus ethnologischer Sicht* [„Imaginile din minte”. Stereotipuri, mituri și identități din punct de vedere etnologic], în Heuberger, Valeria, Arnold Suppan & Elisabeth Vyslonzil (ed.), *Das Bild des Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen* [Imaginea celorlalți. Identități, mentalități, mituri și stereotipuri în regiunile europene multietnice], ediția a II-a, Frankfurt a.M., 1999.
- Roth, Klaus, *Zu einer „Politik der interethnischen Koexistenz”: Kann Europa von den historischen Vielvölkerstaaten lernen?* [Despre o „politică a coexistențelor etnice”: poate Europa învăța de la statele multietnice?] în „Südosteuropa Mitteilungen” 40, Nr. 1, München 2000, p. 3-21.
- Schenk, Annemie & Ingeborg Weber-Kellermann, *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats* [Transferul interetnic și social într-un sat poliglot din Banatul românesc], Marburg, 1973.
- Schenk, Annemie, *Interethnik als methodisches Konzept* [Interetnicitatea – concept metodologic], în Dröge, K. (ed.), *Alltagskulturen zwischen Erinnerung und Geschichte* [Culturile cotidiene, între amintire și istorie], München, 1995, p. 255-267.
- Schenk, Annemie, *Interethnische Forschung* [Cercetarea interetnică], în Brednich, R.W. (ed.), *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie* [Compendiu de etnografie. Introducere în domeniile cercetării etnologice europene], Berlin 1994, p. 335-352.

- Schenk, Annemie, *Interethnischer Austausch zwischen Siebenbürger Sachsen und Rumänen am Beispiel der Institution Nachbarschaft* [Schimbul interetnic între sașii transilvăneni și români, pe marginea exemplului instituției vecinătății], „Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde”, 30. s.A. 1987, p. 162-175.
- Schimank, Uwe, *Biographie als Autopoiesis – Eine systemtheoretische Rekonstruktion von Individualität* [Biografia ca autopoiesis – o reconstrucție teoretică a individualității], în Brose, Hanns-Georg & Bruno Hildenbrand (ed.), *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende* [De la sfârșitul individului până la individualitatea fără margini], Opladen, 1988, p. 55-72.
- Schlee, Günther, *Collective identities, property relations and legal pluralism*. Working Paper Nr. 1 des Max-Planck-Institute for Social Anthropology, unter <http://www.eth.mpg.de/pubs/pubs.html>, Halle, 2000a.
- Schlee, Günther, *Die soziale Konstruktion von Feindschaft* [Construcția socială a ostilității], Working Paper Nr. 5 des Max-Planck-Institute for Social Anthropology, vezi <http://www.eth.mpg.de/pubs/pubs.html>, Halle 2000b.
- Schütze, F., *Die Technik des narrativen Interviews* [Tehnica interviului narativ], Köln, 1977.
- Taylor, Charles, *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung* [Multiculturalismul și politica aprecierii], Frankfurt/Main, 1993.
- Weber-Kellermann, Ingeborg, *Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa* [Problemele cercetărilor interetnice în Europa de sud-est], în „Ethnologia Europaea” 1, Nr. 3, Copenhagen, 1967, p. 218-231.
- Weber-Kellermann, Ingeborg, *Theorie und Praxis interethnischer Forschungen am Beispiel einer Dorfuntersuchung in Rumänien* [Teorie și practică în cercetările interetnice, pe marginea analizării unui sat din România], în Grothusen, Klaus-Detlev (ed.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa* [Etnogeneză și construcție statală în Europa de Sud-Est], Göttingen, 1974, p. 180-187.
- Weber-Kellermann, Ingeborg (ed.), *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn* [Despre interetnicitate. Șvabii dunăreni, sașii din Transilvania și vecinii lor], Frankfurt, 1978.
- Weller, Susan C. & A. Kimball Romney, *Systematic Data Collection*, London, Beverly Hills, u.a., 1988 (= Qualitative Research Methods, vol. 10).
- Werlen, Benno, *Cultural Turn in Humanwissenschaften und Geographie* „Cultural Turn” în științele umaniste și geografie], in „Berichte zur deutschen Landeskunde”, 77/1, Flensburg, 2003, p. 35-52.
- Werner, Oswald & G. Mark Schoepfle, *Systematic Fieldwork*, 2 vol., Newbury Park, 1988.
- Wolcott, Harry F., *Writing Up Qualitative Research*, London, Beverly Hills, 2001 (= Qualitative Research Methods, vol. 20).
- Zhelyazkova, Antonina, *Meždu Adaptaciata i Nostalgia. Bălgarskite Turci v Turcia* (Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey), The Fate of Muslim Communities in the Balkan, Vol. 3, Sofia, 1998, p. 11-44.
- Zink, Rosemarie, *Interethnische Beziehungen. Eine kritische Darstellung ausgewählter theoretischer Ansätze* [Relații interetnice. O prezentare critică a problemelor teoretice alese], Hamburg, 1996 (lucrare de masterat nepublicată).

Fragen und Methoden der Erforschung interreligiöser Koexistenz in Südosteuropa

Das Zusammenleben ethnisch unterschiedlicher Gruppen ist von entscheidender Bedeutung für den inneren und äußeren Frieden einer Region.

Im Gegensatz zum übrigen Europa leben die Muslime Südosteuropas bereits seit gut einem halben Jahrtausend mit Christen auf engem Raum zusammen. Es konnten friedliche Symbiosen entstehen, aber es ist auch mehrfach zu kriegerischen Auseinandersetzungen zwischen einzelnen Volksgruppen gekommen. Bei einem Teil der Auseinandersetzungen handelt es sich um Konflikte, die sich an religiösen Unterschieden festmachen lassen. Viele Konflikte wurzeln in der Zeit nach der Gründung der Nationalstaaten, als das für das Osmanische Reich charakteristische „Prinzip interethnischer Koexistenz“ aufgegeben wurde. Bis in die heutige Zeit sind die südosteuropäischen Siedlungsverhältnisse immer wieder starken Veränderungen unterworfen gewesen. Große muslimische Bevölkerungsgruppen, die in Südosteuropa über Jahrhunderte hinweg gelebt und ihr Umfeld geprägt haben, sind teils freiwillig, teils gezwungen in jüngerer Zeit ausgewandert. Manche Gebiete, in denen bis vor kurzem gemischte Siedlungen existierten, sind durch Abwanderung einheimischer und durch Ansiedlung andersgläubiger Bevölkerungsgruppen heute konfessionell weitestgehend einheitlich. Die Verbreitung der muslimischen Bevölkerungsgruppen und ethnisch-religiös gemischter Siedlungen ist daher seit dem Zerfall des Osmanischen Reiches zurückgegangen. Dennoch gibt es in allen Ländern des Balkans bedeutende muslimische Minderheiten – im Fall Albaniens und Bosniens sogar muslimische Mehrheiten.

Der Beitrag möchte Fragen der alltäglichen interethnischen Beziehungen zwischen orthodoxen Christen und Muslimen in religiös gemischten Siedlungen vorstellen und Methoden diskutieren, mit denen das Zusammenleben untersucht werden kann.

*Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien
Österreich*

